

**Vilniaus
universitetas**

Axel Holvoet

**Lietuvių kalbos implikatyvai ir jų
semantinė raida**

Sąvoka

„Implikatyvinių veiksmažodžių“ (implicative verbs) sąvoką įvedė Lauri Karttunen (1971): implikatyvinis veiksmažodis implikuoja, kad tai, kas išreikšta šio veiksmažodžio komplemente, atitinka tikrovę (neiginys šią implikaciją apverčia, bet ne panaikina):

Žmonės sugebėjo pastatyti bokštą.
Žmonės nesugebėjo pastatyti bokšto.

Implikatyvai buvo atrasti metais po faktyvinių veiksmažodžių (*factives*) atradimo (Kiparsky & Kiparsky, „Fact“, 1970). Faktyviniai veiksmažodžiai suponuoja, kad tai, kas išreikšta veiksmažodžio komplemente, atitinka tikrovę (neiginys presupozicijos neveikia):

Gailiuosi, kad pardaviau savo žemę.
Nesigailiu, kad pardaviau savo žemę.

Tiesioginiai ir inversiniai implikatyvai

Kai kurie implikatyvai turi priešingą implikaciją: jie implikuoja priešingybę to, kas komplemente išreiškta:

Jonas užmiršo išjungti šviesą. (→ Jonas neišjungė šviesos.)

Jonas neužmiršo išjungti šviesos. (→ Jonas išjungė šviesą, nebent užmiršo turi kontrastinį kirti: neužmiršo, tiesiog nenorėjo)

Tiesioginiai implikatyvai: *sugebėti, susiprotėti, pagalvoti (= neužmiršti), malonėti, pasivarginti, suspėti...*

Inversiniai implikatyvai: *užmiršti, pasididžiuoti (pasididžiavo ateiti), pasigėdinti...*

Karttuneno semantinė analizė

Anot Karttuneno, implikatyvas kartu su savo komplementu (*sugebėjo pastatyti bokštą*) atspindi tą patį teiginį, kuris jau išreikštas pačiame komplemente (*pastatė bokštą*). Tiesos sąlygų požiūriu teiginiai *sugebėjo pastatyti* ir *pastatė* yra tapatūs.

Implikatyvas tik įveda tam tikras presupozicijas:

- pasiekti komplemente išreikštą rezultatą buvo sunku
- subjektas dėjo pastangų, kad jį pasiektų
- tos pastangos buvo būtina ir pakankama sąlyga tam, kad komplemente išreikštas rezultatas būtų pasiektas,
- taigi jeigu šios presupozicijos patenkinamos, rezultato pasiekimas iš jų išplaukia automatiškai.

Karttuneno semantinė analizė

Karttunen nurodo, kad implikatyvo perteikiama situacija ir jo komplemento išreikštas įvykis sutampa laike ir erdvėje, kas patvirtintų prielaidą, kad implikatyvai prie savo komplementų reikšmės prideda tik presupozicijas:

„While *intending to do* is one thing and *doing* another, *managing to do* is inseparable in space and time from *doing*; it is the same event.“

Vėliau Karttunen vietoj presupozicijos vartoja konvencionalios implikatūros sąvoką:

„[Implicatives] all suggest [...] or conventionally implicate that there is some obstacle that must be overcome for the infinitival clause to be true.“

Semantinė analizė

Karttuneno analizę ki kuriais atžvilgiais stengiasi patikslinti vėlesni autoriai, pvz., Baglini & Francez (2016).

Anot jų, implikatyvo presuponuojamos aplinkybės sudaro **būtiną** bet **nepakankamą** sąlygą tam, kad įvyktų veiksmožodžio komplemente išreikštas įvykis.

Implikatyvo keliamas teiginys yra tas, kad šios aplinkybės iš tiesų sukėlė komplemento išreikštą įvykį. Vadinasi, implikatyvo + komplemento tiesos sąlygos nesutampa su paties komplemento tiesos sąlygomis.

Presupozicijos

Bet pačios presupozicijos kelia problemų.

Plg. Linda Coleman, „The case of the vanishing presupposition“, 1975.

Plg.

My dog manages to get clawed by every cat that comes along.

It always manages to rain on my day off.

Plg.

Būdai kovoti su karščiu: kaip biurų darbuotojai sugeba persišaldyti esant +30°C?

Presupozicijos

Coleman sprendžia šią problemą operuodama presupozicijų hierarchija:

1. 'subjektas deda pastangų siekdamas, kad įvyktų p '
2. 'pasiekti, kad įvyktų p , yra sunku'
3. ' p yra netikėta'

Kai nepasiteisina stipresnė presupozicija, ji pakeičiama silpnesne.

Šios presupozicijų hierarchijos tikslas yra išsiversti be polisemijos ('homonimijos').

Implikatyvų polisemija

Visa ligšiolinė literatūra apie implikatyvus yra parašyta formaliosios semantikos tradicijoje. Ji pasižymi nuoseklia monosemijos prielaida.

Priėmus funkcinėje ir kognityvinėje lingvistikoje paplitusią prielaidą, kad natūraliosiose kalbose polisemija yra norma, ne išimtis, atsiveria kitos aiškinimo galimybės.

Svarbiausias mechanizmas, veikiantis implikatyvų reikšmes, yra subjektifikacija, t.y.

“[a shift] from ‘propositional’ to ‘textual’ meanings, or from describing an external Situation to reflecting evaluative, perceptual, or cognitive aspects of the ‘internal Situation’” (Langacker 1990)

Implikatyvų polisemija

Plg.

sugebėjo pastatyti bokštą

- kalbama apie subjekto siekį įveikti kliūtį realiame pasaulyje
- suvokiant šios kliūties rimtumą (konvencionali implikatūra), jos įveikimas gali kelti nuostabą

Subjektifikuota reikšmė:

sugebėjo persišaldyti esant +30°C

- nuostaba (kalbančiojo vertinimas; pastangų realiame pasaulyje nėra)

Implikatyvų polisemija

Presupozicijų / konvencionalių implikatūrų nestabilumas rodo jų aiškinamosios galios ribojimus.

Semantiniai pokyčiai (subjektifikacija) leidžia pasiūlyti vienodą daugelio implikatyvų semantinės raidos aiškinimą.

Tuomet reikia nemažai elementų iš presupozicijų / implikatūrų perkelti i kalbines reikšmes.

Veikslo charakteristika

Karttuneno pastebėtas implikatyvo perteikiamos situacijos ir jo komplemento išreikšto įvykio sutapimas laike ypač aiškiai pasireiškia lietuvių (ir slavų) kalbose. Daugeliu atvejų veiksmazodžių perfektyvizacija tik padaro jį implikatyvinį:

Šaunamąjį ginklą radęs valkata pradžioje nedirso kreiptis į policijos pareigūnus.

Konstitucijos egzamine nedirso pasirodyti nė vienas politikas.

Plg. dar *galvojo išvažiuoti* : *pagalvojo pasiimti*.

Rusų *umet'* 'mokėti' : *sumet'* 'sugebėti'

Ar 'drįsti' reikšmė įeina į 'išdrįsti' reikšmę?

Implikatyvų polisemija

Kai kuriais atvejais vertinamoji funkcija tampa pagrindine:

Akcijos sumanytoja [...] mano, kad renginys pavyko, nors daugelis politikų ir Savivaldybės valdininkų pasididžiavo ateiti.

Kliūtis: puikybė ('neįveikė savo puikybės')

→ 'neatėjo, kas liudija jų puikybę'

Per užgavėnių savaitę karalius malonėjo dalyvauti riterių turnyre.

Kliūtis: socialinis atstumas tarp karaliaus ir jo pavaldinių

→ 'karaliaus dalyvavimas turnyre rodo, koks jis maloningas'

→ honorifikatyvinė funkcija

Semantiniai tipai

Karttuneno minėtos kliūtys gali būti skirtingo pobūdžio. Gal kalbos yra nevienodai turtingos implikatyvinių veiksmažodžių, ir tie veiksmažodžiai priklauso skirtingoms semantinėms grupėms.

→ Leksinės tipologijos tema

Nors tokios tipologijos nėra, Karttunen atkreipia dėmesį į tai, kad suomių kalba yra ypač turtinga implikatyvų, neturinčių atitikmenų anglų kalboje, pvz.,

<i>Arvasimme</i>	<i>tulla</i>	<i>juhlaan</i>	<i>oikeaan</i>	<i>aikaan.</i>
atspėti.PST.1PL	atvykti.INF	pobūvis.ILL.SG	tinkamas.ILL.SG	laikas.ILL.SG

‘Pavyko mums (‘atspėjome’) atvykti į priėmimą pačiu tinkamiausiu metu.’

Nespecifiniai implikatyvai

Kai kurie implikatyvai netikslina (ne)įveikiamos kliūtis pobūdžio (juos galima apibūdinti kaip „situacinius“ implikatyvus):

Komanda šiose rungtynėse sugebėjo atsikratyti nervinės įtampos.

Šiaurės Korėjos kariui pavyko pabėgti į Pietų Korėją.

Gediminui Juodeikai dėl vaidmens teko atsidurti ligoninėje.

Skaitytojai gavo įsitikinti, jog muzika yra skaičių mokslas.

Mentalinė sfera

Kliūtis: reakcijos, atminties sutrikimai ir pan.

*Apstulbinta naujienos, kad banke negalima gauti pinigų, **nesusiprotėjau paklausti**, ar, pavyzdžiui, reikiamos pažymos irgi išduodamos tik kai kuriuose skyriuose.*

*Šiandien užsisukau su nesibaigiančiais darbais ir **užmiršau paskambinti**.*

*Nors žinojau, kad Maskvoje praleisiu tris savaites, tačiau **nepagalvojau pasiimti** pakrovėjo.*

Socialinė-emocinė sfera

Šias dvi sferas atskirti sunku, nes emocijos dažniausiai patiriamos prieš kitus:

*Autorė **pasigėdino įrašyti** tikrąjį savo amžių*

*Jos gynybos ministras antai **nepasivaržė priminti** aną žinomąjį
1939 m. „paktą“.*

*Apie savo translytiškumą jis **išdrįso prisipažinti** tik mamai ir sesei.*

Grynai socialinei sferai gal priklauso socialinį atstumą atspindintys
veiksmažodžiai:

*„Led Zeppelin“ vokalistas Robertas Plantas **nepasididžiavo**
pabendrauti su gerbėjais.*

Fizinių pojūčių sfera?

Ši sfera neatrodo ypač plačiai atstovaujama tarp implikatyvų, nors suomių kalbs turi implikatyvą, nurodantį šalčio jausmą kaip kliūtį kokiam veiksmui atlikti:

<i>Minä</i>	<i>tarkenin</i>	<i>uida.</i>
1SG.NOM	jaustis.šiltai.PST.1SG	plaukti.INF
'Plaukiau, nebijodamas šalčio.'		

<i>Minä</i>	<i>en</i>	<i>tarjennut</i>	<i>uida.</i>
1SG.NOM	NEG.1SG	jaustis.šiltai.PA.PST	plaukti.INF
'Neplaukiau, nes bijojau šalčio.'			

“Having a specific implicative verb available for so many obstacles makes Finnish a great language for pithy excuses” (Karttunen)

Erdvinis-motorinis tipas

Be mentalinės, emocinės ir socialinės sferų yra ir su konkretesnėmis sritimis susijusių implikatyvų, pvz., lietuvių kalboje yra maža grupė, nurodanti į erdvines arba motorines kliūtis, apsunkinančias rezultato pasiekimą:

*Šalia šaldytuvo buvo stendas, nuo jo **pasiekė paimti** tris saldainių dėžutes.*

*Kaire ranka ji **nepasiekia paimti** virvės virš kopetėlių, tai neranda kur tos rankos dėti.*

*Londone šeštadienį dviaukštis autobusas **netilpo pravažiuoti** po geležinkelio tiltu ir kliudė jo perdangą.*

*Tik alaus skardinių kai kas jau **nepataikė įmesti** į šiukšliadėžes.*

Suomių kalba

Erdvinis-motorinis tipas turi atitikmenų suomių kalboje:

*Hän **ulottui** vaivoin tarttumaan*
Ji(s) pasiekti.PST.3SG pastanga.INSTR.PL pagauti.INF3.ILL
pelastusköyteen.

gelbėjimo virvė.ILL

‘Su didelėm pastangom ji(s) pasiekė įsikibti į gelbėjimo virvę.’

*Sängyssä **mahtui** hyvin pyörimään.*
lova.INESS.SG tilpti.PST.3SG gerai vartytis.INF3.ILL

‘Lovoje užteko vietos pasivartyti (pažodžiui ‘tilpo pasivartyti’).’

Erdvinis-motorinis tipas ir jo išplėtimai

Šio tipo pėdsakų galime rasti ir kitose kalbose, bet jis, matyt, greitai įgyja abstraktesnes reikšmes, plg.

– ‘pasiekti’ → ‘suspėti’
danų

<i>Jeg</i>	<i>kan</i>	<i>ikke</i>	<i>nå</i>	<i>bogen på</i>	<i>øverste</i>
aš	galiu	neg	pasiekti.INF	knyga-DEF ant	viršutinis
<i>hylde.</i>					
lentyna					

‘Negaliu pasiekti knygos ant viršutinės lentynos.’

<i>Desuden</i>	<i>nåede</i>	<i>de</i>	<i>at</i>	<i>få</i>	<i>et par</i>
be.to	spėjo	jie	INF	pagauti	keletas
<i>videoapparater</i>	<i>under</i>	<i>armene,</i>	<i>før</i>	<i>de</i>	<i>stak af.</i>
videoaparatas	po	ranka.DEF.PL	prieš	jie	pabėgo

‘Be to, prieš pabėgdami jie spėjo pakišti po pažastimi keletą videoaparatus.’

Erdvinis-motorinis tipas ir jo išplėtimai

‘(pa)taikyti’ → ‘sugebėti’

lenkų *potrafić*: *Florenc* *Turka* *w* *ud* *potrafił* (XVII a.)
 Florencas *turkui* *j* *šlaunį* *pataikė*
 potrafił uciec ‘sugebėjo pabėgti’

‘(pa)taikyti’ → ‘atsitiktinai teisingai (ką nors) padaryti’:

*Jie padeda man įvertinti, ar vaikas paklaustas, tik pataikė atsakyti
ar jis iš tiesų suprato pamokos turinį.*

Pastaraja reikšmė *pataikyti* turbūt yra faktyvinis veiksmožodis.

Komisijos pirmininkas [...] "nepataikė" atsakyti tik į vieną mažą klausimėlį...

Kiti semantinės raidos tipai

Be 'vertinamosios' reikšmės atsiranda ir kitų subjektifikuotų reikšmių.

Laiko rėmus kaip kliūtį žymintis veiksmažodis *spėti* (panašiai rusų *uspet'*, lenkų *zdażyć*) neišvysto subjektyvaus vertinimo reikšmės: jo subjektifikuota reikšmė yra fazinė/skaliarinė, jo funkcija panaši kaip fazinių/skaliarinių prieveiksmių (dalelyčių):

Kol juos surado, lauke spėjo sutureti. (= jau sutemo)

Veiksmažodžio vis dar yra implikatyvinis:

Dar nespėjo sutureti. (= dar nesutemo)

Kiti raidos keliai

Visai kitokia yra veiksmažodžio *pavėluoti* reikšmės raida. Tiesiogine reikšme jis yra inversinis implikatyvas:

Keliavo ketvertas linksmi, kol vienoje stotyje Rojus pavėlavo įlipti į traukinį. (= neįlipo, nes pavėlavo)

Veiksmažodis taip pat įgyja subjektifikuotą skaliarinę reikšmę, bet tuomet, atrodo, nebėra implikatyvinis, o faktyvinis:

*Jis jau **pavėlavo** pasakyti šiuos žodžius. Aš netikiu jo nuoširdumu.*
(= pasakė, bet per vėlai)

Implikatyvai ir faktyvai

Turint omenyje, kad faktyviniai veiksmažodžiai dažniausiai reiškia emocinį arba kitokį vertinimą (plg. *gailiuosi, kad atėjau, džiaugiuosi, kad jus sutikau...*), nenuostabu, kad implikatyvai gali virsti faktyvais vykstant subjektifikacijos procesams.

Gal šis procesas gali bent iš dalies paaiškinti retos lietuvių kalbos faktyvų grupės, „laipsnio faktyvų“ kilmę.

„Savitą grupę sudaro negausūs junginiai, kurių pagrindinis veiksmažodis yra būdvardinis ir reiškia netinkamai atliekamą veiksmą jo perviršį“ (LKG III 176)

*Aš truputį paankstinau ateiti.
padaugino druskos įdėti*

**Vilniaus
universitetas**

KONTAKTAI

Axel Holvoet

Filologijos fakultetas

Baltijos kalbų ir kultūrų institutas

axel.holvoet@flf.vu.lt